

EGY KIS VISZHANG

VÁMBÉRY ÁRMIN ÚR VÁLASZÁRA

VAGYIS

„A MAGYAROK EREDETE ÉS A FINN-UGOR NYELVÉSZET“

CZ. II. ÉRTEKEZÉSÉRE.

BUDENZ JÓZSEF

II. TARTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1886.

Egy kis viszhang — Vámbéry Á. úr „Válaszára“.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1885. nov. 30-án tartott ülésén.)

Már egy éve (1884. nov. 3.), hogy e helyen Vámbéry úr dörge-
gedelmes szavú válaszát adta elé, azon szerény nyelvészeti észre-
vételeimre, melyeket addig «A magyarok eredete» című munkájára
tettem és a Nyelvt. Közleményekben «Felelet» (I. II.) címmel kiadtam
volt. Igazi égi háborút produkált, közbe-közbe egyenesen az én sze-
gény fejemre mért villámesapásokkal s a szavaknak bőven eredő
záporával. S a végén nagy elégtűn constatálhatta, «hogy Hunfalvy
és Budenz urak kritikájára megfelelt, — s hogy az inkább szenvedé-
lyből és önhittségből eredő, mintsem tudományos alapra épített
kifogásaikat k ö n n y ű s z e r r e l meg lehet czáfolni.»

S Vámbéry úrnak ezen válaszával én nagyon meg vagyok elé-
gedve, mind a mellett hogy az én nyelvészeti működésemet tönkre
szidja s még oly időnek eljövételét jósolja, mikor a magyar tuda-
mány p i r u l v a t e k i n t e korszakra vissza. Mert a kérdés, a melyre
Vámbéry úr válaszának főképen vonatkoznia kellett, nem az volt,
hogy milyen helyes vagy ferde ész és módszer, milyen tudományos
igazságérzet mutatkozik Budenz magyar-ugor nyelvészkedésében
(— erről ő már untig szolt a nagy ethnologiai munkájában —),
hanem az, hogy «adatidomítással», akár szándékos akár öntudat-
lan, de mindenesetre czélzatos (azaz egy bizonyos czélra irányuló)
adatferdítéssel élt-e Vámbéry úr az ő török-magyar nyelvhaso-
nításában vagy nem? Az én «Feleletem»-ben, egy kis szakaszt
kivéve, mely a testrész-elnevezésekről szol, még nem is foglalkoz-
tam azzal, hogy mit érnek magokban, t. i. mint hasonlítások, az ő
magyar-török szóhasonlításai, vagyis ezek méltatásába még bele
sem bocsátkoztam, — mert fönn kellett akadnom azon megdöb-

bentő tapasztaláson, hogy a Vámbéry úr fölhozta «török nyelvi adatoknak egy jó része, hol a szónak alakjára, hol jelentésére nézve, a törökség eddigi ismeretétől többé-kevésbé eltérő és pedig úgy, hogy ezen eltérés által mindig az illető adat a magyar nyelvvel való egybehasonlításra alkalmasabbá vált, mintsem az eddigi ismeret szerint volt.» A tüzetes vizsgálat, melyet ennél fogva Vámbéry úr török adatain, azok hitelességére nézve, végrehajtani kényszerültem, csakugyan kiderítette, hogy Vámbéry úr török adatainak hitelességében egyszerűen és föltétlenül megbizni nem lehet. Vizsgálatomat részletesen eléterjesztettem «Felelet»-em II. részében, elkezdve a bár kevesbbé jelentős, de mégis az «újítás» egészéhez tartozó hangalaki eltéréseken (§. 1—3), a kisebb-nagyobb fontosságú jelentésbeli eltéréseken át (§. 4. 5) az ő kifejtett vagy ujonnan képzett török szavaíig. Erre nézve kellett már most Vámbéry úrnak magát igazolnia; kimutatni, hogy mind az, a minek tényleg létezését (azaz hiteles tapasztalás szerint használatban voltát) tagadtam vagy kétségbe vontam, s a mi e szerint adatul vagy adat részéül nem szerepelhet, — csakugyan valóban hitelesen tapasztaltatott és létezik. De ime, az előttünk fekvő «Válaszá»-ból mindenki, a ki csak nagy lárma közt is tud szót érteni, ugyan-csak «könnyű szerrel» kiveheti, hogy Vámbéry úr azt nem teheti, sőt hogy kénytelen maga is bevallani, a mivel én őt vádoltam.

Szinte hihetetlen: válaszában Vámbéry úr bevallja, bár vonakodva és naiv mentegetődzésbe burkoltan, hogy ő egyet-mást másképen adott elé, mint a hogy voltaképen van. A 41. lapon ezt olvassuk: «Megengedem, hogy a teljesen szabatos kifejezés ellen itt-ott vétettem és elfeledtem megjegyezni, hogy ez vagy az a jelentés ma már tényleg nem fordul ugyan elő, de régen használatban volt, — s hogy az illető jelentés csak *hypotheticus*». Föl is hoz néhány példát, melyre nézve e vétékét elismeri; köztük egy olyan ígét, melynek «tényleg való» húzni helyett szúrni jelentést adott.*) Hogy ez akaratlan val-

*j) Szintígy a 27. lapon: «az általam fölhozott bizonyítékokat igen csekély részben azon vád illetheti, hogy egyik vagy másik helyen elmulasztottam kitenni, hogy ezen alabok csak *hypothetikus természetűek* és hogy én azokat mint olyanokat fölvettem, melyek az előtt léteztek vagy elszórva még most is léteznek.» Furesa! a mi még most is létezik, azt nem kell fölvenni; hanem meg kell tudni; csakhogy akkor nem is *hypothetikus*.

lómását rögtön visszavonja, s az elismert vétségeket mégis komolyan igazolni iparkodik, az a dolgon semmit sem változtat.

De nem kevésbbé világosan szólnak az ő védekezésének hatalmas argumentumai, a melyek főképen oda irányulnak, hogy az olvasó s itt egyszersmind ítélő közönség figyelmét a védendő, vagy igazolandó tárgy rosszaságától el, magának a vádlónak rosszaságára fordítsák. Ezek röviden így hangzanak: 1. Hogy tudja Vámbérynek török-magyar szóhasonlításait hibáztatni Budenz, a ki maga a legvakmerőbb, fékevesztett, szinte józan ész nélkül erőszakoskodó magyar-ugor nyelvhasznító? Úgy-e bár ez vakmerőség! 2. De még vakmerőbb, hogy Vámbéry úrnak török nyelvészetén mer gáncoskodni Budenz, a theoretikus nyelvész, a subjectivista szobatudós, a ki csak holmi európai (= rossz, gyarló) szótárakból tud valamit a török nyelvről, míg Vámbéry, a practikus turkologus, 33 év óta való elméleti és gyakorlati tanulmányozása után, csak különben érti a török nyelveket! 3. Hogy meri Vámbéry úrnak az adathamisító török nyelvújítást szemére bányjni Budenz, a ki a nyelvújítást maga gyakorolja s nem létező szókat az ugor-magyar nyelvrokonság kiesikarása czéljából csinált (tehát más szóval: maga is adat-ferdítő)?

Tegyük föl, hogy mind az, a mit Vámbéry úr ezen argumentumaiban Budenzről tart és hirdet, teljesen igaz volna — még az is, hogy Budenz szándékos ferdítő (57. l.): mi következik abból Vámbéry úr török-magyar nyelvhasznítása, s jelesen az abban használt török adatainak biztos hitelessége javára? Teljességgel semmi. Nincs a világon az a logika, mely azt követelné, hogy ha Budenznek a tudománya rossz és gyarló, azért jó és tökéletes legyen a Vámbéryé; vagy ha Budenz csakugyan hamislelkű, azért ne lehessen Vámbéry az. A mi pedig a bátorságot illeti, hogy gyarló törökség-tudó létemre egy nagy turkologus-tekintélyt meg mertem támadni, arról mindjárt alább ejtek egykét szót.

Előbb legyen szabad a t. közönséget fölvilágosítani azon nyelvújítás, czélzatos szócsinálás, nyelvhamisítás természetéről, melyet Vámbéry úr szerint én, Budenz, követtem el. Ilyen van kétféle: I. «Budenz úr magyar nyelvújítása», mely a) «hangtani tekintetben» abban áll, hogy pl. Budenz úrnál található egy m. szó *kejeszed, készed* — mely «tényleg» *kezd*-nek hangzik (incipere) | *szavkad, szabkad*: tényleg *szakad* rumpi | *muztat*: tényleg

mutat monstrare stb. (fölhoz 16 példát, és «stb.»). Tájékozatlan olvasó, a kinek csak Vámbéry úr «Válasza» van a kezében, talán nem hiszi azt, a mit szintén hihetne, hogy a M.-Ugor Szótáram, mely pedig mai magyar nyelven van írva, a «tényleg létező» kezd, szakad, mutat stb. szóalakokat egyszerűen ignorálja; de kénytelen, Vámbéry úr előadásánál fogva, azt hinni, hogy az első rovatban felsorolt kezd, szakad, mutat stb. alakokat akár még szintén a mai nyelvben meglevőknek vagy még valamely régi emlékekben előfordulóknak áruolom, — nem pedig mint olyan szóalakokat adom, melyeket összehasonlító akár jó akár rossz kombinációim és deductióimnál fogva a maiak hajdani előzőinek tartok. Ezek mind a szótárambeli cikkek commentár-részében fordulnak elő, s azt hiszem még senki, a ki e szótárt használta (az egy Vámbéry úron kívül), nem lehetett azok jelentősége iránt kétségben. A kit az illető kombinációim és fejtegetéseim meggyőztek, az elfogadja az említett alakokat a maiak előzőiül; a kit meg nem győztek, az teljességgel nem kénytelen bennök adatot (azaz hamis adatot) látni. Ez tehát nagyon is más dolog, mint ha Vámbéry úrnál a m. kengyel-vel szembe állított török adat, minden megjegyzés és figyelmeztetés nélkül így hangzik: altaji kangaj, kengej «korsolya», míg az Altaji grammatikában, a melyből ez adat való, csak kangaj található.* — b) «Jelentős tekintetében»

*) A MUGSzótárban így fordulnak elő a V. úr által bizonyítékul fölhozott példák: kezd: «Hihető, hogy kezd- régibb kezd-, kezd- vagy akár kezd- helyett való.» (A kezd- alakot maga V. úr formálta, tehát még ő segített nekem a magyar szócsinálásban) | V.: korgova, koravo, tényleg: kora (quantus); MUGSz. «A m. kora talán korav- (koravo-) helyett való, s így = korgova» (Hogy az utóbbi fölveti alak, még a csillag is mutatja; de nem is magyar, hanem ugor alakul állítom. A kora t csak V. úr fordítja quantus-nak, MUGSz. pedig a mekkora-t). | V.: hajda, hajd, tényleg: hid (pons); MUGSz. «ugyanennek (az ugor k₂g- ,there, currere' igének) egyik magyar alakja haj- ebben hajt-, agere, pellere;... E m. haj- igétől magyar alakú d- (=ng. -nd) képzővel származtathatjuk e frequentativumot: hajd- (hajda)... Ettől a hajd-tól való igenév hajdó, vagy mint képzővesztett igenév maga a hajda-, hajd, ezt teheti futó, kelő valami, a mi a hid- fogalmának teljesen megfelel; maga a hid (hida) pedig nem egyéb mint ennek a hajd (hajda)-nak olynemű változata, a milyen kiált a régi hajált után» | V.: tojr, tényleg: tür, tür (pati); — MUGSz. «a tür- alakot legközelebből mélyhangú tojr- alakból keletkezett-

abban áll, hogy Budenz úr fordítása szerint pl. köldök «nabelschnur», pedig tényleg «nabel» | dagad «sich drängen» tényleg «aufschwellen» | merni «sagen» tényl. stb. «wagen» stb. | (11. példa, — és «így tovább szinte a végtelenig»). Itt is Vámbéry úr előadása azt akarja

nek veszem» | V.: szakad, szakkad, tényleg szakad (rumpi); MUGSz. «a szako-t bátran erre vezethetjük vissza: szavko, szakko, vagyis szakad e h. való: szakkad, szakkad- (szakkad-); | V.: szovk, tényl. azok (sue-scere); — MUGSz. «... miszerint azok- e h. való: szov-k, s mostani alakját legközelebből akár szokk- (szokko-), akár hosszú vocalissal való szok-előzhette meg» | V. «szülgye, tényl. szügy, szeggy (pectus); — MUGSz. «... a m. szügye tőnek valószínű régibb teljeseb szügye alakjának ...» | V.: «csö-vened, csöved, tényl. csend, csönd (silentium); — MUGSz. «A m. csend, csönd-ből, mely nagyon jól is régibb csönd h. valónak véhető, nyilván csak csö- (csö- h.) felel meg a (vog., finn) tüve, tyve, (tyy) ige- és névszó-tőnek. Tekintve . . . , egy elsőképzésű csön-től kell fölvennünk, melytől azután frequ. -d képzővel állott elő csönd- (e h. csöned-) tkp. igető, s névszó-tó, csak úgy mint gond (gondo), egy nom. verbale-képző hiányával. A vog. tüvent, tavent-nek ellenben egy m. csöved-, csöd- alak felel meg szabályosan.» (A csövened-et maga V. úr írja így ki; a csöved fölhozásával meg azt mutatja V. úr, hogy a cikket jól meg sem olvasta) | V.: bohka, tényl. boka (talus); — MUGSz. «Így a m. boka is=bog+ka, csakhogy az alaprész alkalmasint poh-llé alakot nyert, miszerint boka ebből: boh-ka v. bov-ka» | V.: bölcs, tényl. böles (sapiens); — MUGSz. «Alaprésze böl-ben fölismerhetjük a finnben és még három ugor nyelvben meglevő melo «mens» szónak m: b- csoréval keletkezett magyar változatát, s ebből -cs = -s képzővel alakult birtokos-névszóból bölcs e h. bölse, bölse = finn mielise, őszit melése, mälse» | V.: mutat, tényl. mutat (monstrare); — MUGSz. «Alakra nézve a m. mutat- párja a kutat- (kajlat-, katat-) igének, azaz muttat-, mutat- helyett való» | V.: füle, tényl. fű, fiv (herba); — MUGSz. «... alkalmasabb alakmását találjuk a finn pälve-ben, ha a füve-t régibb *füle-ből valónak tekintjük (v. ö. kive e h. kilé)» | V.: csöjcs, csöves, tényl. csöcs, csécs, csöcs (mamma); | MUGSz. «csöcs e h. csöcs, diminutiv -cs (=f. -kse) képzővel, ebből: csöjcs v. csövecs, egészben megfelel egy képezhető finn sükse v. sükse-nek (így mint köve-től kövecs a f. kivekse-nek) | V.: szejme, tényl. szín, szín color; — MUGSz. «... a finnben siii- [splendore] . . . Ettől pedig, illetőleg a m. *sej-től alkalmasan származtatható a m. szín (szine) mint -a e h. -m képzős nom. verbale, . . . vagyis a szine tő ebből való: sejne, sejne» | V.: lovas, tényl. olvas legere; — MUGSz. «a m. olvas- is világosan föltünteti az -s = ug. -sk képzőt; alaprésze olva- e h. lava = l₂g-, s így az egész olvaso- tő a lp. lovasé-nak . . . felel meg.» | V.: oko, tényl. ok causa, ratio; — MUGSz. «a m.-ban a vs₂g.-nak v₂h₂ v. v₂v., illetőleg 'oh, v. 'ovs lenne a mása, s így az oko-nak k-jában új képzőt kell látnunk; azaz oko e h. okko, ov-kov.

az olvasóval sejtetni, hogy a MÜgSz. a «tényleges» jelentéseket eltitkolja, s helyökbe költötteket esúztatott be. Pedig tudhatja mindenki, a ki a MÜgSzótárt kezébe veszi, hogy azok a költött jelentések mind csak a commentáromban fordulnak elő, mint az én véleményem szerint előző jelentések, a melyeken az én jó vagy rossz hasonlító combinatióim nyugszanak s melyekből a tényleg ismerteket jól vagy rosszul megmagyarázom. Tévedésbe ez senkit sem ejteth; legfőlebb azt, a ki tévedni akar. Ez is megint egészen más dolog, mintha Vámbéry úr a m. *szö* igével, minden megjegyzés nélkül, szembe állítja a kazáni-tatár *éeg*, *éig*-igét ezen jelentéssel «szöni, weben», pedig forrásaiban így olvassuk: *éik*-«beszegni, kivarni».

II. «Budenz úr ugor nyelvújítása». Ennek még különösebb a bizonyítása. «Minthogy a Budenz úr használta források közül történetesen Ahlqvistnak *Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken* cz. műve van kezemnél — mondja Vámbéry úr, — azt igyekszem megmutatni, hogy Budenz úr ugor nyelvújítása mennyiben és hogyan nyilatkozik csak az egy osztják nyelv terén is. a) Hangtani tekintetben: Budenz úrnál *kand*, pedig Ahqv.-nál *kant zorn* [*sil* (corr. *sil*): A. *sil* rand, bräme | *vañ*: A. *vony* behauen | *nogos* marder: A. *nozos* zobel (corr. *nogos* marder, zobel: *úozos*)] stb. (13 példa «és így tovább»). Vámbéry úr megjegyzi, hogy ezeket talán csekély és jelentéktelen differentiáknak tarthatná az olvasó, de hiszen Budenz az ő török adataiban már ilyeneket is megrótt. Nem egészen egyformán áll az ügy az én adatközlésemre és Vámbéry úréra nézve. Először nem is közöltem a Vámbéry felhozta példákban az osztják (tkp. osztB.) adatokat Ahlqvist művéből, mert a legjobb akarat mellett sem közölhettem volna: A h l q v i s t -nak említett műve ugyanis csak 1880-ban jelent meg (a mit Vámbéry úr is tud és észre vett, mert egy jegyzetben idézi a címet. évszámmal), miután Szótáramnak 4 füzeté már elbogyta a sajtót (a IV-ik 1879-ben); az utolsó V. füzetben igen is használhattam már és használtam is Ahlqvistot, s ezt meg is mondtam az Előszó-ban, s jeleztem rendszerint a tőle való szokat vagy szóalakokat. Az első 4 füzetben csak Vologodszki szótárára voltam utalva. Az én adatközlésem csak úgy vallana V. úr-féle modort, ha én *sil* helyett *sil*-t, vagy épen *sél*-t irtam volna (hogy hasonlóbb legyen m. *szél*-hez); vagy *vañ*- helyett *vong*-ot (m. *vág*-), vagy *úozos* helyett

úozos (m. *nyoszt*). — Annak fölemlítésével, hogy Ahlqvist művét csak az V. füzetben használhattam, amúgy is elesik az a «még feltűnőbb reform, melyet észreveszünk jelentés tekintetében, ha Ahlqvist és B. úr adatait összehasonlítjuk.» Egyébiránt V. úr azt kívánja, hogy az én fordításom szóról-szóra Ahlqvistéval egyező legyen, azt tartván, hogy a hány szót használt valamely osztják szó értelmezésében, annyi jelentést is állított föl (pl. V. úr szerint a *úol* szónak 8 jelentése van, melynek a «pfeil» csak a hatodika — külön jelentések tehát ezek is: «nase, schnauze, maul, schnabel, spitze, schirm [t. i. an einer mütze], landspitze» — sőt még kihagyta ezeket: «halbinsel, vorderteil eines bootes»). E mellett észre sem vette, hogy Ahlqvist a homonym szokat nem adja külön-külön, hanem egy cikkbe foglalva (pl. *li* «schweif; eiter»; *pögol* «knopf, klumpen stb.; ansiedlung, dorf»). S végre még hamiskodnia is kellett a MÜgSzótár idézésében: a *úodo* (corr. *úogo*) szó B. szerint «stoffmasse, fülle, dicke»: Ahl. «fleisch, körper», pedig a Magy.-Ugor-Szót.-ban is e szónak «fordítása» így hangzik «fleisch; leib, körper» — s a «stoffmasse, fülle, dicke» szók a commentárban fordulnak elő.

Ennyiben áll az én magyar és ugor nyelvújításom, adatferditésem! Hogy milyen dicsőségére válik V. úrnak, hogy i l y e n bizonyítással rám ezt a nagy vádat ki bírta mondani: arról ne is szóljunk.

Következik most V. úr török tudományának tekintélye, mely mellett vagy plane mely ellenében B. gyarló török-tudásának szégyenletesen el kell bújni. Fennen hirdeti maga V. úr, hogy ő «practikus turkologus», s nem csak amolyan «theoretikus nyelvész» vagy «subjectivistá szobatudós»; tudunkra adja, hogy ő a török nyelvek «33 évi elméleti és gyakorlati tanulmányozása után» csak érti e nyelveket; hogy B. úr sem ignorálja a turkologia terén való működését, sőt azt is tudja, hogy az 1864 óta megjelent keleti-török szótárak mind az ő munkáján (Čagataische Sprachstudien) alapszanak, úgymint Pavet de Courteille, Zenker-nek keleti-török része, Budagov; jelesen hogy ez utóbbinak művében nagyon kevés specialis keleti-török szó van, a mely után nincs kitéve a forrás, t. i. B.A.M. (= Vámbéry); végre hogy ő, mint egykori efendi és középázsiai utazó, a mitudósaink szótári munkáit (a melyekre t. i.

szegény Budenz utalva volt) sem correcteknek, sem completeknek nem tarthatja.*

Csak gratulálni lehet V. úrnak, hogy a maga kitünőségéről és turkologiai érdemeiről ily önérettel szólhat. Nekem természetesen eszem ágában sincs, hogy ő vele török-tudásban akarjak mérközni. Megengedem, hogy én t ö r ö k ű l általában nem tudok, s egész képességem szótárak olvasására szorítkozik; legfőlebb, hogy a török nyelvek mivoltáról megmaradt még némi fogalmam azon régi jó időkből, mikor e tárggyal is még többet foglalkoztam (bár csak a szobában) s maga V. úr által méltónak ítéltetem, hogy az ő Abuska-fordításának kiadását gondozzam s hozzá előszót írjak, vagy mikor képes voltam Molla Iszháknak tatár meséit följegyezni s hozzá nyelvtani vázlatot szerkeszteni. Azóta sok mást kellett tanulnom és tanulmányoznom, s így bizony édes kevés maradt az én török-tudásomból. Valóban nem tudom, annyi-e még az a mit tudok, mint a mennyit tud V. úr az ugor nyelvekből, a mi pedig őt a magyar-ugor nyelvhasznításomról való ítélet-mondásra úgy látszik tökéletesen képesítette.*) Ha igen: úgy már nekem is van

*) Pedig vajmi nagy szorgalmat és gondot fordított V. úr egyes ugor nyelvek tanulmányára! Pl. «Magyarok eredete» 273. lapján összevet török, magyar és cseremisiz szókat, s az utóbbiak közt van a tör. *sira* (sör), m. *sor* mellett cser. *jerge*, nyilván szintén «sör (cerevisia)»! A Budenz szerkesztette cser. vocabularium, melyet V. úr használt, ezt a *jerge* szót «sor»-nak közölte, még latinul is «ordo, series»; tovább tanulmányozván, vagy ha tetszik lapozgatván, megtalálta volna talán V. úr is a tör. *sira*-t a cser.-ben: *sërd* «sör, cerevisia» | tör. *sor* (sős) m. *so* mellett van: cser. *somak*, tehát szintén «só (sal, salz)»; ámde az említett vocabularium így hozza föl a *somak*-ot: «szó, beszéd, verbum, sermo». — A vogul nyelvet V. úr Hunfalvy P.-nak «Kondai vogul nyelv» cz. munkájában tanulmányozván, fölfedezte benne mint három consonanson végződő szókat (Magy. Eredete 229 l.), ezeket: «*luptankv* megítéltetik, *choltv* megjelentetik». Valóban megtalálta ezeket így Hunfalvy K.-vogul szótárában; de ha V. úr az igeragozásról szóló részt is figyelmeire méltatja, azon kell vala csodálkoznia, hogy *luptankv*, *choltv*-féle igealak teljességgel elő sem fordul, jelesen nem mint pres. sing. 3. személyalak; s tán mégis rátalált volna a *ilog* nyitjára: hogy Hunfalvy a szótárban a K.-vogul igéket kifejtett főalakban írta ki, de fordítása a pres. sing. 3. szem. alakjában van. — Hogy az «önhangzó-illeszkedés», mely a törökben és magyarban szépen meg van tartva, «a finn-ugorban hiányzik», azt V. úr a finne nézve a Kalevala négy első vers-során mutatja be (M. Eredete 227 l.). Beh kár,

jogom az ő török-magyar hasonlításába is bele szólni, a nélkül hogy az ő tekintélye hatalomszavával neki szabad volna engem elriasztani.

Egyébiránt V. úr talán maga is érzi, hogy az általános tekintélyre hivatkozással a fenforgó vitában be nem érheti, mert mégis rá szánta magát, hogy ellenfelének egyes támadó állításait a maga módja szerint czáfolgassa. Igaz, hogy már a 3-ik lapon (37. l.) resteli e szivességét, s sajnálja a megjegyzései folytatásához szükséges «időt, ténst és papírt.» Mégis csak érzi V. úr is, hogy nem azt szabad kérdezni: ki szólott ellene, nagy- vagy kis-tudományú ember-e, hanem mit mondott ezen akár nagy- akár kis-tudományú ember? s hogy neki erre mégis csak felelnie kell.

V. úr, hogy az ő úgynevezett tapasztalati török nyelvismertének nagyobb súlyt biztosítson, elég kicsinylőleg szól a török szótárakról, jelesen Bianchi, Zenker, Pavet de Courteille, Budagov munkáiról (24. l.) a melyek inkább theoretikus mintsem practikus tanulmányok eredményei, — és etymologiai kutatások és combinatiók alapjául nem szolgálhatnak.* Ez úgy hangzik, mintha ezen szótárakban nem szintén tapasztalati munkának az eredménye volna lerakva — akár magok a szótárírók végezték közvetlenül a tapasztalást akár előmunkásaik, akár az elő beszédből fejtették ki a tapasztalásokat, akár leírt szöveget használtak föl. V. úr sem szerezte volna meg ezek és ilyenek nélkül az ő nagy török-tudását oly könnyű szerrel: mert a tapasztalásnak, a mely igazán ér valamit, nehéz és fáradságos a munkája. Furesán is hangzik ez ítéletmondás V. úrtól, a ki maga használta «etymologiai kutatásai» közben Bianchit és Budagovot, mert rájuk hivatkozik, s különösen az utóbbinak sokat köszön, a mit a «magyar-török szövegyezések» korában még nem ismert. Furesán hangzik V. úrtól, a ki «A Magyarok eredete» cz. munkája végén, az olvasónak, hogy a török kultur-szókról magának az illető szótárakban tájékozást szerezhessen, egyebek közt Bianchi, Budagov, Pavet de C. műveit ajánlja. S hiszen magának V. úrnak csagataj szótára sem mind az ő saját tapasztalásának munkája: szolgált neki annak szerkesztésé-

hogy tovább nem nézte a Kalevalát; tán mégis fölfedezte volna a finn önhangzóilleszkedést, mint legalább olyant, a milyen a magyar is, a melyben t. i. e, i mélyhangú vocalisok mellett is fordulhatnak elő.

ben kész szótári munkát is, a miről bennünket előszava értesít. Ezek közt van a *Khulaszai Abbasi*, melynek nem ismerhetését ő most az én részemre oly nagy bajnak kiált ki (25. l.); kérdem hát: ő nem szedte-e ki belőle, a mi biztos és jó? s már nem igaz, a mit Csagataj szótára előszavában róla mond: «Höchst schade ist es, dass die copisten so vieles entstellten; denn wäre dies nicht der fall, so würde es sich der mühe lohnen das Chulasei Abbasi ohne weiteres mit text und übersetzung zu veröffentlichen.» De V. úr csagataj szótára természetesen olyan nyelvényanyagot is tartalmaz, melyet csak tisztán az ő tapasztalati munkájának kell tekintenünk, s melylyel a török nyelvismeretet, ha ugyan a tapasztalásban a kellő gondnal és óvatossággal járt el, valóban gazdagította. Ilyenből vett át annyit a mennyit Budagov, s jelzi azt «Vámb.» névvel, nyilván azért, hogy az első közlőt az adat hitelességéért felelőssé tegye.

Kétségtelen, hogy V. úrnak elég módjában volt a törökségnek némely részében saját tapasztalása útján is tudomást szerezni olyan szókról és szójelentésekről, a melyek még nincsenek meg az eddigi szótárakban. Mert ezeknek absolut tökéletességét senki sem állítja. De vajjon igazolhatja-e ezen tapasztalására való hivatkozással a török adataiban mutatkozó különös eltéréseket is, melyek először most lépnek föl, legalább húsz évvel annak utána hogy ő a tapasztalása körétől távol van? Még akkor is, ha elfogadjuk, hogy ő kellő gondnal végezte a tapasztalás munkáját, bajos nekünk teljes megbízhatóságot szavazni meg egy olyan tudásnak, melyet a tapasztaló nem rögtön fixirozott, hanem hosszú időn át elméjében temetve magával hordott, ezer meg ezer hasonló tudásrészekkel összefoglalva, sőt nem is nyugodt békében tartva, hanem minduntalan tarka combinatióban ide-oda mozgatva. Vannak esodálni való erős emlékező tehetségek, — de azoknak hosszú időn túl változatlan biztossággal való működéséről hol van a kezeség? Ennél fogva szabadságot veszünk magunknak, hogy V. úrnak ilyen elkésett tudósításait, a melyek régiebb s nem is csak egy embertől való tudással ellenkeznek, mint esetleg emlékező-tévedéseket tisztelettel félre tegyük. Szintígy, ha újabb tudósításai ugyancsak ő tőle való régiebb közléssel ellenkeznek, ez utóbbinak adunk elsőbbséget. Hogy V. úrnak híres emlékező tehetsége nem mindig biztosan működik, arról világos bizonyítékot találunk a «Ma-

gyarok Eredeté-ben. Ott 343 l. a m. bírót egy régi (!) török *burau*, *borau* «előljáró» szóval magyarázván, jegyzetben a Halotti beszédre hivatkozik, a melyben *birság nap* van «végső ítélet» értelemmel; munkájának német kiadásában (323. l.) e jegyzet így hangzik: «Schon die Leichenrede bringt *birsag nap* oder *borsag nap* für Weltgericht.» Ez a furcsa *borsag* nyilván nem lehet más, mint emlékező rémlés szüleménye, melyet a magyar kiadásból a correctora kiküszöbölt.

De még hagyján, ha V. úr újonnan producált tapasztalatainak megértékelésében csak az emlékezésnek esetleges és közönséges gyarlóságát kellene számbavennünk. De ő maga még jobban leszállította azok értékét, a mióta etymologiai speculatiókkal foglalkozik, a török nyelv fejtegetésében és még jobban a magyar-török hasonlításban. Nem kutatom, miből eredt az nála, de azt a szokást vette föl, hogy szójelentések kapcsolásához szükségelt segédfogalmat magához az egyszerű adathoz csatoljon, úgy hogy szintén tapasztalás eredményének tűnik föl, míg voltaképen csak a subjectiv speculatiónak szüleménye. Ilyen eljárás, bármilyen természetesnek, erőtetés nélkül valónak lássék is a kapcsolat, ha ez az eredeti valóban tapasztalati adattól nincs külön tartva és megkülönböztetve, természetesen meghamisítja az adatot s elveszi a kritika lehetőségét. Természetesen elveszi minden értékét azon tapasztalatunk is, a melyet valaki ilyen módon producál. A hasonlítás jósága nem attól függ, hogy a két adat jelentésileg teljesen összehalálkozzék vagy közvetlenül egymást érje, hanem lehet az jó még a kapcsolat fölvételével is, csak hogy ennek természetes es kielégítő volta meg is legyen ítéltető. Hogy V. úrnak szóegyeztetésében megvan ez a hiba, azt maga vallja be, eléggé különösen azt magának szabadságul vindicálván (41. l. [jelentések, a melyeket] «olyan jelentésbeli árnyalatot fejeztem ki, melyen az etymologus talán megütközik, de a mi recensensem [Budenz] előtt éppen nem lehetne föltűnő, mert hiszen ő az ellentétes fogalmak egyeztetésében a legnagyobb mester»); ilyen módon toldott-nyújtott jelentésekről elég esetet mutatott ki Feleletem II. 4. 5. §§.

E furcsa szabadság gyakorlásába V. úr annyira beleélte magát, hogy egészen rabjává lett a czélzatosságnak s ott is alkalmazza, a hol semmi esetleges tapasztalásról való rémlés

szóba sem jöhet. Ezt ő azzal documentálta, hogy azzal a törökséggel is, mely az ő volt tapasztalása körén egészen kívül esik, s melyre nézve csakis bizonyos tudvalevő forrásmunkára volt utalva, csak úgy bánik, mint akár az oszmanlival vagy a keleti-törökkel. Így pl. az altaji nyelvből fölhozván a *puula* igét, a m. *fül-, fojt-*val szemben, így értelmezte: «megkötni, fojtani» («binden, erwürgen»), noha az ő forrásában «Grammatika altajskago jazyka» csak ez áll «kötni» (связать, привязать: binden, zusammenbinden, anbinden) s neki az ő török tudományánál fogva is tudnia kellene, hogy ez a t. t. *bagla*-nak altaji mása.

A mondottak után senki sem fogja nekem rossz néven venni, ha kijelentem, hogy V. úrnak fennen hirdetett gyakorlati tapasztalatára fektetett tekintélye nekem nem imponál, s hogy az eltérés eseteiben inkább a «gyarló» szótárakra hajtok, a melyek írói és szerkesztői csakis egyszerű adatokat, a török szóknak minden czélzat nélkül kifejtett «equivalenseit» igyekeztek adni. Hiszen ezek segítségével sikerült is nekem — már hogy könnyű szerrel-e, vagy nehéz szerrel, az nem tartozik a dologra — V. úrnak nem egy hibás török adatát kimutatnom, a mit maga is kénytelen elismerni.

Hátra van V. úrnak még egy hatalmas védő argumentuma: «B. úrral nem lehet török szó jelentéséről vitatkozni, mert ő borzasztó rossz ugor szóegyeztetéseket csinált, melyek nagyjából homlokegyenest ellenkező fogalmak rokonításából állanak; ezért ő másnak eljárását nem kritizálhatja». Ám legyen igaz, hogy az én ugor szóegyeztetésem akár mind végig rosszak, de azért helyesek-e az ő török szóadatai? mert a fent jelzett kis kivétellel én a V. úr török-magyar szóegyeztetéseire, szóhasonlításaira még sommi véleményt nem mondtam, sem rosszalást, sem helyeslést, hanem csupán csak a török szóadatoknak helyességét vizsgáltam, tekintet nélkül azoknak a magyarral való lehető egyezésére. S csakugyan V. úr egyes, részemről kifogásolt török adatok igazolása közben, mindig arról panaszkodik, hogy én őt a hasonlításától el akarom tiltani. Pedig dehogy! Hasonlítsa bár pl. az ozm. *pus*-t a m. *füst*-vel, ha az alaki egyezés kielégítő, noha nem általában «füstöt» (rauch), hanem csak szárazködöt (höhenrauch-ot) jelent, de ne mondja, hogy *pus* egyszerűen «füstöt» is jelent, ha azt valóban nem jelenti; a m. *fed* igével szembeállított kirg. *büten*-re idézem Budagov fordítását (уюн, дүгюн, нооторунуу = anderer,

fremd), azt értetvén vele, hogy ne csikarja ki e fordításból az «ismertlen = betakart» fogalmat, hanem adja ezt a maga speculatiója gyanánt; az ugor *büt* «fedni», «betakarni» szót én nem kifejtettem, hanem, mint külön adatról, a melyre nincs kifogásom, nem kellett róla szólnom; egy árva szóval sem árulom el, hogy kifejezi-e *büt*, *büt* a befödött fogalmat vagy sem, s ennél fogva hasonlítható-e a m. *fid*-vel vagy sem?

Úgy látszik egyebiránt, V. úr nem is érzi, milyen rosszul intézi a maga igazolását, midőn egyre csak másnak a hibásságára hivatkozik. Ez utóvégre, ha igazolhatna valamit, mégis csak megint hibát igazolhatna — azaz legfőlebb annak mentetegetésül szolgálhatna.

V. úrnak egyes megtámadott török adatok igazolására vonatkozó megjegyzéseit, a mennyire szükséges, alább fogom méltatni. Itt még csak azt jegyzem meg, hogy igazolása, melynek elvét és eljárását némileg jeleztem, nem terjed ki valamennyi kifogásolt esetre. V. úr (37.) ezen kelletlen munkához megkivántató időt, tintát és papírt sajnálja; másutt meg (51.) elégnék tartja, hogy B. kritikai észrevételeinek legnagyobb (?) részét részletesen megvizsgálta és — természetesen — meg is czáfolta. Budenz úr (47. l.) ugyanis őt sok esetben igazságtalanul tünteti föl szógyártónak; mert az általa kétségbe vont szók nagy része tényleg létezik. Tehát csak «sok esetben» és csak «nagy része». Ám legyen ennyi is elég!

Egyes megjegyzések.

«A nyelvész maga nem bánja, akármilyen vérből eredő valamely nyelv népe. Miatta állíthatja valaki, hogy csupa török vér volt az a magyar nép, a mely ezelőtt ezer évvel Pannoniába költözött; azért mégis csak ugor nyelvet hozott magával». Ezen igénytelen szavaimban, melyeket NyK. XVI, 121. arra vonatkozólag írtam egy jegyzetben, hogy a «nyelvek» eredet- és rokonságviszonyait külön tartsuk a «népek»-étől, nagyon figyelemreméltónak találta V. úr, hogy éppen a törökséget neveztem meg, mint a melyből vér szerint a magyar nép eredhet. Meg kell vallanom, hogy eszem ágában sem volt egy «őstörténetünkre nézve fontos nyilatkozatot» tenni; azért neveztem meg a törököt, mert ennek

a magyarral való ethnologiai viszonyáról már az előtt is volt elég-szer szó, s mert tudom, hogy a magyar nyelvben régóta meglevő török elemek, a melyek jobbadán közvetlen átvétel színében mutatkoznak, a magyar népnek török népekkel való érintkezéséről tanúskodnak, a melyről hihető (de nem kell szükségképen hinni), hogy több-kevesebb török népelemek beolvadásával együtt járt. A török-magyar vérrokonság ilyen csupasz «lehetőségén» kívül bizony megengedek én még akárhány hasonló lehetőségeket, egy szóval nem törődöm egy cseppet sem az ethnologiai eredet kérdésével, legalább nem kutatom azt. De azért van amúgy igénytelen véleményem a nyelv- és vérrokonságról: t. i. azt tartom, hogy a rokonyelvű népeknek mindaddig kell az eredeti vérrokonságot is tulajdonítaniunk, míg e fölvetel tarthatatlanságát másnemű (történelmi, anthropologiai) határozott bizonyítékokkal ki nem mutatják; de akkor is a rokonyelvű népeknek vér szerint való külön eredete (ha ugyan bizonyítható) azon fölvetelre kényszerít, hogy az egyik vagy másik nép valamikor nyelvet cserélt. Egyébiránt csupa lehetőséget nem szokás «kategorice» kimondani, s így Hunfalvyval szemben sem volt okom, valami ünnepélyes módon kinyilatkoztatnom, hogy «a magyarok török nép is lehettek», még kevesebbé azt, hogy «speciális ugor nyelvészkedések eredménye [értsd: a magyar ugor nyelvrokonság] egyáltalában nem tekinthető a magyar ugor eredetének bizonyosságául». Mert ez igen is annak tekinthető, míg valaki vagy e nyelvrokonságot merőben alaptalannak nem mutatja ki, vagy másképen nem bizonyítja, hogy a magyar nép eredetileg valamely nem-ugor vérből ered.

Rosszul idézi V. úr a magyar és nem-ugor altaji nyelvek közt észrevehető egyezésekről való nézetemet. Azt mondatja velem, hogy ezek a) «az altaji ősrókonság momentumai, melyek a magyarban fenmaradtak, és a melyek a nélkül, hogy a magyarnak egy más altaji csoporttal való rokonságára utalnának — az ugor-sághoz tartozását mutatják». E bizony badarság, hogy a magyar + nem-ugor altaji (pl. török, mongol) egyezések a magyarnak az ugor-sághoz tartozását mutatnák. Nem is ezt mondtam én, hanem azt, hogy az említett egyezések «a) olyanok, a melyek az altaji ősrókonságból erednek, s így nem a külön vált magyar nyelvnek valamely más altaji csoportbeli nyelvhez való különösebb rokonsági viszonyát bizonyítják, hanem csak az összes ugor

csoporthoz (illetőleg az ugor alapnyelvnek) a többi altaji csoportokhoz való rokonsági (egybetartozási) viszonyának föltüntetői. Gondolom, ez eléggé érthetőleg volt mondva, stylusvirágok nélkül, a melyek miatt V. úr meg nem érthette volna. De V. úr, a helyett, hogy még egyszer olvasta volna, a mit egyszeriben jól meg nem értett, szívesebben «virágos» nyelvészeti stylusomon szörnyülködött, «melynek főekessége az, hogy egyetlen egy mondat 30 sűrűn nyomott és 8 zárójeles sorra nyúlik!» Bocsánat! a 8 zárójeles sor már benne foglaltatik a 30-ban; de nem is 8, hanem 10 rekesz fordul elő, igaz, hogy föbbnyire csak 2—3 szóból álló. Mindenesetre figyelemre méltó az új stylistikai elv, mely szerint a mondat érthetősége a sorok számától függ.

Válaszának 7. lapján V. úr azt mondja, hogy egykor Hunfalvy Castrénnal ellenkezőleg azt állította, hogy a magyar nyelv inkább a törökhöz, mint a finnhez közeledik. Dehogy állította ezt H. az idézett Akadémiai Értesítő 1854. 13. lapján: «Abban, hogy van rokonság a finn és magyar nyelv közt, ... igaza volt Schlözernek; de csatlakozott, állítván, hogy a magyar és török közt sincs rokonság.» Tehát nem is Castrénnal, hanem Schlözerrel ellenkezett, a ki Beregszászit hibáztatta volt a magyar-török rokonság állítása miatt.

«Ma pedig ugyanezen Budenz ugyanezen nézetnek [a magyar-török rokonság] hirdetését szentségtörésnek és szántsándékos ferdítésnek tartja». Dehogy, dehogy tartom én nézetnek, akármennyire térjen is el a magamétól, mondom tudományos nézetnek hirdetését szentségtelen tettetnek — csak legyen az komoly és nyugodjék hűségesen és lelkiismeretesen fölhasznált ismereti alapon. Szentségtörésnek csak azt tartom, ha valaki az ismereti alapon, az adatokon ferdítő eljárást elkövet. Hogy V. úr valamely korábbi nézetét megváltoztatta, abban magában véve semmi megróni vagy vétkelni való ninesen. De a nézetváltozások rendesen tanúlságosak is, ha tudjuk az okot, a miből erednek. Így méltán kérdezhettem, mi indította V. urat az előbb (1869) elhitt magyar-ugor rokonság elvetésére. Tudtomra nem jutott a török nyelvnek olyan lényegesen új ismeretéhez, mely azt a magyarral rokonabbnak mutatná; sem olyan ugor-ság ismeretéhez, mely ezt a magyartól idegenebbnek tüntethette volna föl. Azt pedig még maig sem hihetem el, hogy egy szerinte rossz nyelvhasznító mű, a milyen az én M Ugor szótáram, idézhette elő e nézetfölfordulást, mintbogy az az előbb

is tudott tényeken egy cseppet sem változtathatott. Mert hinnem kell, hogy V. úr, mint komoly tudós, nézeteit mindig tényekre alapítja, nem más emberek tekintélyére. Nem hiszem, hogy mindjárt az én szótáramnak első füzeté okozta volna V. úr tudományos meggyőződésében ezt a krízist, a mint ő most nekünk elbeszéli; mert még jó ideig azután is (az I. füzet megjelenése után), még 1877. ősszel (midőn a II. és III. füzet is megvolt már) korántsem találta ő az én MUGor szótáramat oly rettenetesnek és veszedelmesnek, a mint most maga magával el akarja hitetni. Hiszen az «Ety-mologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen» előszavában ily szavakban emlékszik meg róla: «Anfangs hatte ich wol die absicht, bei darstellung der begrifflichen analogie [NB.] auf das unter presse befindliche werk von Budenz «Magyar-ugor összeh. szótár» rücksicht zu nehmen, da diese interessante und gelehrte arbeit meines freundes infolge des zusammenhanges des türkischen mit besagten teilen des ural-altaischen sprachgebiets in vieler beziehung aufklärend und erläuternd wirkt. Ich bin jedoch später von dieser absicht abgekommen, da einmal das Budenz'sche buch noch nicht zum abschluss gelangt ist, zum andern ein solches vorhaben der objectivität meiner arbeit eintrag getan haben würde». Hogyan lehetett még 1877-ben «interessant und gelehrt» meg «in vieler beziehung aufklärend und erläuternd wirkend» és pedig különösen «bei darstellung der begrifflichen analogie» egy olyan munka, a melynek már 1873-ben megjelent első részében V. úr a «túlságosan erőszakolt, minden hangtani törvénnyel s főleg fogalmi tekintetben minden logikai összefüggéssel (NB.) határozottan ellenkező és nevetségessé fajult szóegyeztetéseket találta volt»?! Pedig úgy vélnők, hogy V. úrnak arról, a mit igazán érzett 1873-ban, mégis csak jobban lehetett még tudomása 1877-ben, mintsem 1882-ben, vagy éppen 1884-ben, midőn az Akadémiában hatalmas «Válaszát» előadta.

V. úr néha szidni akar, de uram bocsá — voltaképen dicsér. Így a 10. lapon, midőn constatálja, hogy az 1868-ki Szóegyeztetések és az összeh. szótár között különbséget tapasztalunk, hogy pl. a Szóegy.-ben levő *k*-val kezdődő 76 szó közül az összeh. szót.-ban már 17 ki van hagyva; míg másrészt ez utóbbi könyvben olyan egyeztetések találhatók, melyek az előbbiben nincsenek. Ki is jegyezte azt a 17 kihagyott szót: *kan, kankalék, kaptár, kár, kecske,*

kép, kepe, kéve, kíta, konok, kög, kölesön, költ (ez nincs kihagyva, l. 17. sz.), *köpü, kút*. De nem tudta észrevenni, hogy ezek némelyikét nyilván csak a kimutatható török eredetre vagy annak lehetőségére nézve való tekintetből hagytam ki (l. Nyelvt. Közl. X., 129), s így csakugyan azt teljesítettem, a mit ő mindenek előtt követel, a törökség figyelembevételét! Avvagy sajnálja talán, hogy tőle is tanultam valamit, s nem hiába fáradoztam az ő «Magyar-török szóegyeztetéseiről» írt jelentéssel (1870)? Lám, én nem vagyok olyan kegyetlen, s kész örömmel veszem észre, hogy V. úr sem tartja már fönn az ő m.-török szóegyeztéseinek minden állítását (l. Magyarok Er. 655. l.), hanem ellenkezőleg tanult valamit akár az én «jelentésemből» is. De meg a MUGszótárt is fogom majd, ha isten éltet, újra átdolgozni, ha nincs is nagy reményem hozzá, hogy akkor fogná V. úrnak tetszését kinyerni; mert az új kiadásban megint sok kihagyást és másrészt újonnan fölvevett szót fog találni. Sőt azt hiszem, hogy közreboesátott munkámban hibát mindig fogok találni, akár olyat, mely az ismeretnek rendelkezésemre álló mértékétől függ, akár olyat is, mely a követett eljárásból ered, — mindaddig, a míg csak tanulni képes leszek. Így tehát nem mondhatom meg, hogy mikor ér már «etymologiai elveimnek krystallisatiója» igazán véget.

«Feleletem» bevezetésében öt pontba foglalva azon momentumokat hoztam volt föl, a melyekből kitűnik, hogy V. úr nem komoly, elfogulatlan vizsgálat alapján, hanem érzélatos törekvéssel a M.-Ugor Szótárt «negatív eredményűnek» condemnálta. Ezen úgynev. «vádak» ellenében V. úr megkíséرتi magát igazolni lássuk hogyan!

1. Az egész MUGszótárt itélvén el, mégsem vette annak valamennyi cikkét figyelembe, hanem 300-at merőben mellőzött: mert ő nem a szótárról akart kritikát írni, hanem tanulmányt a magyar nép ethnikai eredetéről, és a nyelvi viszonyt csak érinteni kellett, hogy a magyar nyelv ne tartassék kizárólag ugor jellegűnek. — Jól van; a szótár kritikája csak mellék-munkálata volt az ethnographiai tanulmányhoz (noha korántsem áll, hogy a nyelvi viszony bizonyító ereje néki csak olyan mellékdolga volna). Tehát az ő ethnographiai tanulmányozását olyannak kívánja tekintetni, a mely hiányosan végzett mellék- vagy segéd-munkálattal is beéri? — Más mentéséget is hoz föl: B. úr

művéről nem lehet kritikát írni, mert a forrásokat, a melyekből merített [az egyes nyelvekbeli adutokat merítette], csak az előszó-ban említi! Hiszen ez mégsem akadályozta V. urat, hogy legalább ²/₃-dáról kritikát írjon. — De mégis annyira leereszkedő volt V. úr, hogy utólag még a mulasztást helyr eakarta pótolni. A «Pótlék»-ban válasza végén ad «mutatványt azon szövegezéséből, a melyeknek általam történt mellőzését B. úr, munkája kedvező bizonyítéka érdekében, sajnálta.» De ez megint csak «mutatvány,» mely 300 helyett csak 24 cikkre terjed; de ezek is természetesen «meggyőzhetik az olvasót arról, hogy B. úrnak legkisebb oka sincs e bizonyítékok kihagyása miatt panaszkodni;» pl. hogy a *lév-* (lenni), *téc-* (tenni), *év-* (enni), *iv-* (inni), *lél-* igék cikkeit mellőzte, az semmit sem tesz. — Végre nem akarta B. úr szótárának minden cikkét az ő könyvébe átvenni, mert «igy ő általa az ugor-magyar nyelv-rokonsági theoria is ismeretes lehet szélesebb körben!» Bizony azt nem kívánhatta tőle senki, legkevesebb pedig kívánhatta Budenz, hogy úgy átvegye, a mit sokat belőle csakugyan átvett. De meg az Akadémiát sem akarta fölös «költségbe keverni, ha az ő munkájába foglalva B. szótárát vele újra kiadatja.» Ámde, ha V. úr az Akadémiát csakugyan fölös költségtől akarta volna megkímélni, akkor ki sem írja egész 24 lapon a II. kategóriába sorolt (helyeselt) cikkeket, hanem egyszerűen elsorolja 2—3 lapon; akkor egyáltalában nem írja ki a szótárámbeli cikkeket, legalább nem a magyar kiadásban, hanem a szintén akadémiai kiadásban megjelent könyvre utalván csak a bíráló megjegyzéseit közli. Így a mondanivalóját könnyen 140 lapnál sokkal kisebb számú lapon mondhatta volna el.

2. V. úr meg nem engedheti, hogy sokszor nem jól olvasta meg a bírált szótárcikkeket, különösen a fejtegető magyarázatokat (commentárokat), de néha még az egybevető főrovatot sem, — de megvallja, hogy a szótár olvasása neki nagy kínjába került, a milyent még gyötrelmes közép-ázsiai utazása alatt sem szenvedett. Bezzeg nem került neki olyan kinba 1877-ben, mikor a MUGSzótár még «érdekes» és «tanulságos» volt! Egyébiránt a fölhozott példámra csak kitérőleg tud felelni, mert hogy is tudná tagadni, hogy a mordvin *pali*-nak «brennen» jelentését kihagyta, ha az ő könyvébeli idézetben az nincs meg; hogy a «gyors mozgás» és az «erő» fogalmi rokonságát igazoló két példát mellőzte;

hogy a *vesica* szó kifejejtésével a *piscis natatoria*-ból, nagy latin tudománynyal, «uszonyt» csinált! Hogy V. úr a szótárámbeli commentárokat mily gonddal olvasta, akár az is mutatja, hogy (M. Er. 374) a *nap* (sol. dies) szót velem az oszt. *novi* (lux, lucidus, albus)-val hasonlítottja egybe, pedig én az illető cikkben (Szót. 391. lap) ellenkezőleg azt fejtegettem, hogy nem helyeslem az oszt. *novi*-val való egybevetést; tudni kell ugyanis, hogy az oszt. *novi* szót a commentárnak 2-dik sorában említettem, eltérő nézetem fejtegetése csak a 24-dik sorral kezdődik.

3. Arra nézve, hogy V. úr egyetmást a szótárámból nem híven, hanem egyrészt toldással, másrészt elhagyással ferditve közölt, például fölhoztam volt a *kosz* «grind» szót, melynek ő adta a «tkp. brand» jelentést, azt a *kozma*-val összefogván, a mire is az ő török ellenadatai vonatkoznak (annak jelétül, hogy szüksége volt a «brand» jelentésre); én meg a *kosz*-t csak «grind» és «rinde» jelentésű szókkal vettem volt össze (jelesen az észt *kosk* «dicke rinde» szóval, melynek egyszersmind «grind, ausschlag»-ról való használatát ő bölesen elhallgatta); mégis ő engem azzal vádolt (M. Er. 251), hogy a «kéreg» és «égés, hő» fogalmakat egymással egyeztettem. Most azzal mentegeti magát, hogy a *kosz* és *kozma* szókat nem egyedül ő, hanem a M. Nyelv Szótára is egybefogta. Elfogadhatta biz ő e véleményt, ha neki tetszett; de ha azt nekem is tulajdonítja, a ki el nem fogadta, mert nem tetszett; az bizony ráfogás marad. — Célzatos kihagyást követett el a szótárárnak *kora* és *kor* cikkén (47. sz.); mert magyar szóul csak a *kor* «etas, tempus»-t írta ki, a melyhez is jobban illik az ő török egybevetése, míg az általa idézett ugor szók, jelentésre nézve, jobban (az általa elhallgatott) *kora*-val egyezők. Csak a vak nem látja itt a furfangot, a melyet azzal a megjegyzéssel sem takarhat el, hogy az *altiludo* fogalom az «életkor» és «öregség» átvitelésképen szerepel, s a m. *kora* úgy áll a *kor*-hoz, mint a tör. *irik* (vagy) a m. *örög*-hez.

4. Kimutattam volt, hogy maga V. úr is hivatkozott fogalom-egyeztetés végett indogermán analogiákra, a mit pedig a MUGSzótárban szörnyűségesen kárhoztatott. Most halljuk, hogy ő az ilyen analogiákat csak kivételképen, háromszor vagy négyszer használta; B. úr pedig könyvének csaknem minden lapján, tehát több százszor. Nem fogom megolvasni, hogy csakugyan hányszor hivatkoz-

tam indogermán analogiákra, de nem bánom akárhányszor is; itt csak az a kérdés, hogy lehet-e egyáltalában a nyelvhasznításban bár nem rokon nyelvekben mutatkozó észjárásokra, mint közös pszichológiai alapra, tekintettel lenni vagy nem? Ha igen, akkor szabad az ilyen fogalmi analogiákra akármily sokszor hivatkozni; ha nem lehet, akkor bizony egyszer sem szabad, sem V. úrnak, sem B.-nek. Én pedig jobbnak tartom a fogalom-kapcsolatokat és rokonságokat más nyelvek észjárásai tanúságával igazolni, mintsem azokat csak amúgy kieszelni.

5. V. úr a MUGSzótár «negatív eredményét» azzal hozta volt ki, hogy az általa bírált 663 szótárcikknek jóval nagyobb részét (453) helytelennek bélyegzi s csak kisebbik részét (210) fogadta el helyesnek (positív szám); azt a 453 számot pedig úgy kapta meg, hogy a «szerinte» helytelen és mindenkép hibás cikkek számához (III., IV. kategória = 236 cikk) hozzáfogta még az I. kategóriát is, vagyis «olyan szóegyezéseket, melyek mind a finn-ugor, mind a töröktatár nyelvekben egyaránt helyeselhetők» (értsd: az olyan magyar-ugor szóegyezéseket, a melyek amúgy helyesek, de a melyek ellenében az illető magyar szókra vonatkozó ugyanoly jó v. helyes magyar-török szóegyezések is fölhozhatók). Ez utóbbiakat ugyanis *kétségeseknek* keresztelte, a mi természetesen szinte annyit tesz, hogy nem jók, nem helyesek; s mint ilyeneket azon «negatív eredmény» tényezőihez csatolta, a melyet neki csak az absolute helytelenek számából kellett volna kihoznia. Igaz, hogy V. úr 453 *részint kétséges, részint határozottan hibás* egyeztetésről beszél, s hogy nem is állíthatott szembe 453 pozitív jobb török egyezéseket (a mint én fogtam volna rá); de éppen abban áll az ő furfangossága, hogy a szerinte «kétségeseket» összevegyíti a hibásokkal, s hogy az állított kétségességet a magyar-ugor rokonság ellenében a magyar-török rokonság javára veti a latba. Egyébiránt V. úr Válaszának ezen pontját azon érdekes nyilatkozattal végzi, hogy ő «a két részre hajló nyelvi viszonyok általános tekintetéből (!), összbenyomásából (!) kiindulva», a török nyelvi viszonyoknak ellensúlyozó hatását akarta megmutatni; hogy «ezen szám szerinti viszonyoknak részletes kimutatása csak annak lehet feladata, a ki B. úr könyvének szakszerű (!) tüzetes (!) kritikáját tüzi ki czélul». V. úr kritikája tehát sem szakszerű, sem tüzetes nem volt, s mégis épített rá tudományos eredményt!

A testrészs-*szók* mérlege. — V. úr nem jól emlékszik, hogy B. úr a «főbb testrészek elnevezései» című dolgozatával, melyet ma már *hiányos*-nak mond, éppen a magyar nyelvnek kiválólag ugor jellemét akarja bizonyítani. Én ugyanis (NyK. XVI, 144) e dolgozat bevezetésében szóról-szóra ezt irtam: «Szokott eredetiségüknél fogva egyebek közt kivált a testrészsavak egyezésével szeretik több nyelvek rokonságát bemutatni, — mondom bemutatni, mert a nyelvrokonság bizonyítására nem kell szükségképen az elnevezések egyezését is megkívánni». «Feleletem»-ben igen is *hiányos*-nak mondtam e dolgozatot, mert V. úr olybá vette, mintha valamennyi fölhozható magyar-ugor testrészsó egyezését foglalná magában, a mit bizony a főbb testrészek elnevezései cím korántsem ígért. — Válaszában azt kellett volna megmutatni, hogy a magyar-ugor testrészs-*szóegyezéssel* egyenlő (ugyanoly nagy) a magyar-török ilyen egyezés, akkor is «ha eléggé tárgyiasan» járunk el, azaz az illető szókineset egész terjedelmében vizsgáljuk. Kritizálja ő ugyan az én megjegyzéseimet és fejtegetéseimet, sőt még egy új magyar-török egyezést is hoz föl (m. mell = kíríz *imajl* [sic], *imel* «brust, busen» ebben; *imel-das* «busengefährte»), de nagy bölcsen óvakodik tőle, hogy a testrészsók magyar-ugor és magyar-török egyezésének újra vegye a mérlegét. Hiszen belátta talán V. úr, hogy még akkor is a magyar-ugor egyezés sokkal nagyobbnak mutatkozik, ha az ő kritikáját helyesnek és alaposnak fogadnók el; úgy hogy pl. a *fej* szó nem a magyar-ugor egyezések, hanem a semlegesek (vagy hogy az ő terminológiájával éljek: a kétségesek) közé jutna, s szintegy az *ujj, homlok, mell* szók; vagy a szerintem kirekesztendők számából még a magyar-török egyezés számát nevelné *hát, nyak, talp, derék*; mert még akkor is áll az ugor szám a török számhoz (v. ö. NyK. XVI, 449) mint 45 a 13-hoz, vagy hogy liberálisok legyünk, mondjuk bár: mint 39:13-hoz, azaz 3:1-hez! Nem pedig 1:1-hez!

De vizsgáljuk meg egy kicsit V. úr kritikáját is. — Kifogásoltam volt a m. *hát* az *ujj. kat* (hinten)-vel való egybevetés fölvételét; mondom, korántsem magát az egybevetést, hanem annak a testrészsók kérdésében való fölléptetését, holott csak olyan szók jöhetnek számba, melyek tényleg testrészs elnevezéseitől is szolgálnak. Azt mondtam volt, hogy különben kellene ugor részről a *vog. kute* «mögé»-t is számba venni. De V. úr egyúttal régiebb állítását

meg is toldotta a tör. köt (podex) fölhozásával, a mire természetesen az én megjegyzésem nem is vonatkozhatott. — Azt véli, hogy én következtelenül járok el, s magam is eltértem a testrészelnevező jelleg szigorú megkövetelésétől: pl. a *homlok* szó egybevetésében az oszt. *zulim* «augenbraue», lapp. *kulma* «palpebrae» azért nem testrészsók, mert a finn *kulma* még az általánosb «angulus» jelentéssel fordul elő (noha van *silmü-kulma*, *kulma-luu* is, s az észtkben *kulm* «augenhügel, stirn»)! — Inkább volt joga V. úrnak a m. láb ellen kifogást tenni, mert ennek alakja egybetartozása a vog. *lajl* «láb»-val már nem evidens; de a m. *le*-nek bizony *lell* az alapszava (ebben *lelleb*), s ennek csak oly találó mása a vog. *lajl*, mint a *mell*-nek a vog. *majl*; az sem absurdum, hogy a *mell* és *mál* változatok hasonlatára a *lell* mellett *lál fölvehető, a melyből *láb* e h. *lál-b*. Hihetőleg jobban tetszett volna, ha a *láb*-nak régibb (Szóegyez.) egybevetését az észtk-liv. *laba*-val tartottam volna meg (*suka-laba* «füssling» am strumpfe).

A m. *fej*-et, mint testrészelnevezést, csakugyan nem lehet a tör. *bej* (*beg*)-vel egyeztetni, mely bizonyos «főembert (herezeget, fejedelmet)» jelent. Hiába áll elő V. úr az ő török tudományával, mely szerint a török nyelvterület egyik részében (egyik altaj-tör. dialectusban: a szojon nyelvben) a *bej*-nek megfelelő *paj* specia-liter *caput*-ot jelent. Igaz, hogy efféle szó a szojonban «fej», *caput*ot jelent, csak hogy voltaképen nem *paj*-nak, hanem *pad* (*pagy*)-nak hangzik, s ilyen alakban nem mint *tö-* vagy *nomina-tivus* fordul elő, hanem csak további ragozás mellett, hol a *đ* (*gy*)-nek vocalis-közi helyzete van, s hogy végre e szó a szojon dial. hangalaki sajátága szerint (a melyet V. úr nem vett észre) nem más mint a köztör. *baš*-nak elváltozása (*pajin*, corr. *padin* = köztör. *bašin* «ő fejet», nem pedig = tör. *bejin*, azaz *begin*)! Lásd erről: Nyelvt. Közl. XVIII, 475. — De mielőtt még a szojon *paj*-ot sikra szállíthatta, a M. Er.-ben V. úr a *bej*-nek igazi «caput» jelentését egy tör. *bejtaš* szóval igazolta volt, mely szerinte tkp. «fej-társat» jelentene, úgy mint *jol-daš* úttárs, *karin-daš* hastárs (testvér). Én ugyan nem mondom, hogy egy «fej-társ» kifejezésének nem szabad existálni; szabad bizony, ha valóban existál, s nemcsak V. úr véleményén alapszik. A *jol-daš*-ot, *karin-daš*-ot azért értjük úgy, ha s-társnak, mert a *jol*, *karin*-nak illető jelentése valóban existál és tudvalevő tény; így a *bej-taš*-nak kívánt jelentését

is elfogadnám, ha nem tudnám is mindjárt a «fej-társ» kifejezésének eredeti ratióját (hacsak az nem volt, hogy fej-társak az egymással együtt fejfel dolgozók? vagy a «nem önféjük?»). — Én továbbá azt mondtam volt, hogy a törökben (az oszmanliban) nincs *bejtaš*, hanem van *beñ-taš* v. *daš*, a mit *beñ-deš*-nek is ejtenek, s a mely ezt teszi «hasonló (pareil, semblable, ressemblant)». Ezt a szót Bianchi, Zenker és Budagov szótáraiban találtam (بكتاش | بگدش | بگدش | بگدش-nek írva), tehát nemesak amúgy fölvettem; nem is irtam *بگدش*-nak, hanem csak átírva. V. úr ezt csak tollhibából keletkezettnek állítja (66 l. jegyzet): *beñzeš* [benzeš] helyett, a mi «hasonlót» jelentene; mert voltaképen létezik بكتاش (Ahmed Vefik szótárában). Legyen bár, hogy *beñdeš* csakugyan tollhiba (s h. *d*-vel), noha ez nem igen hihető, mert Zenker és Budagov a Kamusnak بكتاش-jára utalnak, s ha hiba esett, ez a *ك* olvasását illeti; *beñzeš*, tkp. *benzejšis*, nem is «hasonló», hanem «hasonlóság» (l. Vámbéry TWbuch: «analogie» *benzejšisch*, és Ahm. V. بگدیش). De hogy V. úr maga sem tudja, legalább saját tapasztalásából nem tudja, hogy kell a Kamus és Ahmed Vefik بكتاش-ját olvasni, mutatják a 66. lapon levő jegyzetei: a) «hogy ez csak *bejtaš*, *bejtaš*-nak hangzik, azt legjobban bizonyíthatja Ahmed Vefik írásmódja»; b) «és így Ahmed Vefik basa *bektaš*, nem pedig *bejtaš* szót így fordítja: معادل és كفو» [hasonló, egyenlő]. Ahmed Vefik írásmódjából bizony csak az utóbbi [bektas] olvasását lehet kihozni, s így csak azt tudjuk, hogy ezen szó «hasonló»-t jelent, de korántsem azt is, hogy az előrésze *bek*, ha csak magára *beg* volt is, «caput» jelent.

Az *ujj*-val egybevetett altaji-tör. *ölu*, *eli*-ről én egy szóval sem állítottam, hogy nem *fingerbreite*-t (мѣра ширины пальца), hanem *kéz-szelességet* jelent; sőt még a kas. *ille* «fingerbreite»-t is fölhoztam; csak azt jegyeztem meg, hogy a szó nem más, mint a tör. *ilik* (oszm. *el*) «kéz». V. úr még azt állítja, hogy a kirgiz *eli* Radloff tanúsága szerint = «finger» (t. i. szoros értelemben, nem mint mérték elnevezése); pedig Radloffnak textusában ez van: *tört eli* «vier finger breit», így adja Ilminszki is (Материалы): *eli* палець (мѣра ширины пальца); a szorosan értett «finger» a kirgizben is *barmak*.

A *derek*-ről szólván, V. úr nagyon fölöslegesen idézi e «zamatos» magyar kifejezéseket: «étel v. nyár derekán, derek nyárban»;

nem látom, hogyan teszik ezek a tör. *tirek* szót testrészt elnevezésévé, még ha csakugyan nemesak «támasztékot, oszlopot», hanem «mittelstück»-et is jelentene.

A m. *homlok* ellenében bizony most sem elégít ki bangalak tekintetében a tör. *kamak, kabak*, noha igazán használt testrész-név; mert nem tudom belőle a m. *homlok*-ot kihozni, de meg másrészt a csak (-*luk* képzővel) V. úr által képezett tör. *kamluk*-ot sem tudom a *kamak, kabak*-nak előzőjének tartani. Furesán is mondja V. úr, hogy a «*kom* minden egyebet, csak homlokot nem jelent», és «csak a *luk* képzővel együtt vehető, rundung, erhöhung, stirn» jelentésben».

Egyszer hibát is vall be V. úr, és pedig mily férfias bátorsággal! «Hogy a *bör* szót illetőleg B. úrral egyetemben [!] tévedtem, elismerem». Tudni kell, hogy egy állítólag «bört jelentő» csagataj *baru* szót V. úr először is az «Abuska» című csagataj-török szógyűjteményben fedezett föl; azaz akkor még nem is *baru* volt, hanem *paru*. Az 1862-ben Pesten kiadott «Abuska»-beli szómagyarozatokat pedig, a mint a címlapján is olvasható, «Török kéziratból fordította Vámbéry Ármin»; Budenz József ehhez a kiadáshoz csak előbeszédet és rövid, többnyire eltérő olvasásra vonatkozó jegyzeteket írt, tehát a fordítás érdeméből egy szikrányit sem igényelhet a maga részére. Még kevesebb lehet Budenz J. abban részes, hogy V. úr a «lapát» helyett «bör»-nek félreértett *paru* szót a «Csagataische Sprachstudien»-ben *baru*-vá tette, s ilyen alakban ugyancsak «bör» jelentéssel az ő «Magyar és török-tatár szögyezéseiben» (1869), meg «Etymol. Wörterbuch»-jában (1878) is közölte, s végre hát a Magyarok eredetében szerepeltette. Budenz J.-nek csak az a kis érdeme van, hogy nagy későre rájött V. úr tévedésére (lásd: Nyelvt. Közl. XVII, 324), s most meg kell érte lakolnia, hogy V. úr gondosságában valaha megbízott. — Talán megbocsátható, ha ez alkalmat megragadva, egy kicsit megboszulom magamat s még egy másik «tévedést», azaz hamarkodásból, magyar hasonlat kapkodásából eredő hibát tárok föl, a melyet V. úr az Abuska fordításában elkövetett. Az *اوز*-nek írt csag. szónak jelentései közt *öz*-nek olvasva V. úr ezt is adta: «*öz* (a színről, pl. *öz*-haj)». Pedig Veliaminof Zernof «Abuska»-jában így olvasható a magyarozatnak illető szakasza: *بر دخی قر معناسته در*: یعنی *بکسل دمکدر* = «még az [oszm.] *kir* értelmére való, azaz

a. m. [perzsául] *bigsil*». Az oszm. *kir* t. i. kétféleképen érthető: lehet névszó «szürke (grau)», s lehet a *kirmak* «törni (brechen)» imperativusa (sing. 2. szem.). Az Abuska szerzője azt akarta, hogy az *اوز* szón csak a csag. *üzmek* «törni» igének imperativusát értsük, s hogy ezt elérje, még perzsa magyarázathoz is folyamodott. Csak úgy, mintha valaki a finn *elä*-t magyarul *él*-nek fordítaná, hozzá tenné ezt: «lebt,» hogy valahogy «schneide»-nek ne értsük. A «canus»-féle csag. *öz* v. *üz*, igaz, nem jutott be a «Csagat. Sprachstudien»-be, de M. Er. 542. újra utal rá V. úr a m. *öz*-vel szemben: «V. ö. *öz* = canus, az Abuskában.»

Ugyancsak elveti a sulykot V. úr a m. *nyak*-val egybevetett *jaka*-val. Ennek török-szakad testrészt s nem ruharészt («kragen») kell jelentenie, és pedig most V. úr szerint «*jaka* csak a testrészt («nacken»), nem az ezt fődő ruhára vonatkozik.» S mily szépen alapítja ezt a *jaka* alapjelentésére, mely szerinte tkp. felsőrész, valamely testnek vége.» Kár, hogy ennek kedvéért a m. *nyak* «caput»-ot nem jelent. A «kragen» jelentést csak azok a tudatlan európai tudósok (szótárírók) fogták rá; tán hogy annak a m. *nyak*-val való egyeztetésnek elejét vegyék. Így Böhtlingk is a *jak*. *saqa*-t, Zolotniczki a *esuv. šoga*-t hamisították; sőt szegény Bálint is a kazáni-tat. *jaka*-t, melyet csakis «kragen»-nek fordított! S «Türk. Taschenwörterbuch»-ja korában még V. úr sem tudott törökül, mert e könyvben, a melyet pedig törökök közt Stambulban írt, a *jaka*-val mégis a «kragent» fordította, a «genick»-et pedig *ense*-vel! Ámde mégis kegyesebb Ahmed Vefik (Lehcei osm.), s utána Thury J. úr (Philol. Közöny IX., 266), a kik mégsem tagadják, hogy a *jaka* bizonyos ruha-részt is jelent. Hanemhát Ahmed Vefik uram másrészt egyenesen «collum»-nak deklarálja a *jaka*-t, így szólván: *bojun, libas bojunu* (hals; hals eines kleides); s fölhozván szólásmódokat, melyekben mi a tör. *jaka*-t a m. *nyak* szóval szoktuk adni (pl. «nyakáról lerázni, nyakába borúlni, nyakon csipni v. ragadni,» s eff.). Ergo *jaka* a «collum» nevű testrésznek igazi török szava. Ez mind igen szép; hanem nyissunk csak ki egy német szótárt a *gurt* és *gürtel* szókra! Azt találjuk, hogy ezek a «gegend der weichen»-t is jelentik (Sanders; vagy Ballaginál a «derekát»); de kinek jutna azért eszébe a «gurt, gürtel» szót a német testrész-szók közé számítani? Így Ahmed Vefik is a maga értelmző szótára ezéjához képest, *jaka*-nak esetleg «collum»

értelemben való használatát is fölhozta; neki nem is az volt a célja és föladata, hogy az alap- és szoros értelemben való jelenségeket kutassa és kitüntesse. A mi végre a szólásmódokat illeti, azt kérdem, miért nem mondja a török a »hals-abschneiden«-t, a mely igazán a testrészt illeti, *jaka* szóval, hanem *bojun*-val: *bojun vermek* «couper le cou» (v. ö. még: *bojun tutmak* den hals grade halten, stolz sein; *bojun vermek* donner le cou, se soumettre)?

A m. *talp* szónak a tör. *taban* (nem *tapan*) és *taman* (alt.) szóval való egybevetését én csak is az alaki különbözések okán kifogásoltam volt, nem kérdezvén, a mint nem is kérdezhettem, hogy mit jelent etymonja szerint a *taban* vagy a m. *talp*? Teheti bár egyik is, másik is eredetileg »azt, a mivel az ember topni, tapodni« szokott, vagy az emberi test legalsó részét, de azért még sem egy a két szó. Ezen még azon megdönthetetlen igazság sem segít, a melyet V. úr e helyhez tartozó jegyzetben mondott ki, »hogy a csizma talpa alatt nem a szárát szokták érteni.«

A *térd* szóval nem is kellett volna V. úrnak törődnie, mert ennek hiszen az elfogadható m.-tör. testrészszo-egyezesek között adtam helyett (= *tiz*, illetőleg *tir* = csuv. *ér*). Egyébiránt azon véleményem, hogy a *tér-d* szónak akár az ugarságban is mása lehet az oszt. Irt. *teñer* (oszt. B. *lankir*, *langir*), noha ez »vállat« jelent, — vagyis, hogy *tér-d* »kis váll«-nak, azaz »vállhoz hasonló«-nak volt elnevezhető: korántsem olyan absurdum, mint V. úr hiszi. A cseremiszenben *polvoj* »térd« (tkp. *térd-fej*, *pol-vuj*) meg *pulukš*, *pulos* »felső kar, váll (humerus),« tehát »térd« és »váll« ugyanazon alapszóval van elnevezve (*pol*, *pul* = finn *polve* »genu«).

Háttra van még az új m.-tör. egyezés: m. *mell* = kirgiz *imajl*, *imel* »brust, busen«; »v. ö. *imel-das* = busengefährt«. V. úrnak nem a »v. ö.«-vel kellett volna az *imel-das*-t fölhoznia, hanem így: »ebben: *imel-das*.« Ez is olyan mint az ő *bej-tas*, *bektas-a*; azt, hogy *imel*, vagy éppen *imajl* (melynek leírásában tán a vog. *majl*-ra emlékezett), »brust«-ot jelent, voltaképen nem tudjuk; hanem Budagov I, 211. egy orosz krónikából egy »milchbruder« jelentésű ilyen török szót hoz föl, mely *имилдени* (*imildeš*) plur. alakból következik: *imil-deš*; s Baber-nämenak egy helyen *ایمالداش* van (a miben az előrészt legfelebb *imal*-nak lehet olvasni; de nem *imajl*-nak; de lehet *imel*-nek is); V. úr egy jegyzete 68. l. »V. ö. *ایمالداش* *imei-das* a karakirgizben: mell-társ, kebelbarát«; de nem

mondja meg, honnan vette: saját tapasztalásából-e vagy valamely szótárfelelel? Ha már jegyzetben igazolni akarta, ezt is megmondhatta volna. No de nincs is rá szükségünk. Mert az orosz krónikában található a szónak »*милхбрудер*« értelmezése, s ez igazolja Budagov nézetét, hogy az ebbeli *imel* az *im*- (emni) igéhez tartozik, s így tehát alaki tekintetben sem vehető egybe a m. *mell*-vel (melyet még senki sem származtatott az *em*-ni igétől). Figyelemre méltó, hogy más forrásokban ugyan e specialis értelemre (milchbruder) nem *l*-es, hanem *k*-val való alakot találunk: Vámbéry, Cag. sprachst. *emik-das* »busenfreund, milchbruder«; Lugati éagatuj (Sejkh Szulejman): *ایموکداش* (= *meme-das*, *süt-kardas*); kirgiz (Ilmínszki, Marepiala): *emektes* (молоочный брат).

A 21. lapon ismét következetlenséggel vádol, hogy a testrészszo- egybevetését szigorító elvemet magam sem tartottam meg, nevezetesen ezekben: m. *ér* ader — ugor *tar*, *ler* wurzel | *tetem* körper — *takte* knochen | *agy* cranium — *onit* horn | *hür* darm — *cuole* darm | *arcz* facies — *ord* seite. Ha V. úr kissé több figyelemmel olvassa a MUGszótár cikkeit, bizony megtalálja az *ér* cikkben nemcsak a vog. oszt. *tar*, *ler* »wurzel«-t, hanem a vog. *tares* »ader«-t is. A *tetem* szót én nem is »körper«, hanem »bein, knochen« jelentéssel hoztam föl és hasonlítottam ugyanazt jelentő szóval. Az *agy* craniumnak »cornu«-féle szóval való összeférését a commentárban igazoltam; de az oszt. *ox* caput-ra is utaltam; *hür*: *cuole* két »darm« jelentésű szó, melynek összeegyezesé éppen nem kifogásolható a fölvetett tekintetben; végre *arcz* mellett a zürj. *ord* seite, votj. *urd* rippe, mord. *irdes* rippe mind nyilvánvaló testrészszo-felék. Alak tekintetében én bizony a testrészszo- egyezésére nézve nem követeltem többet, mint egyéb egyezésekre nézve, melyeknél a jelentésnek bizonyos használatbeli szorosabb volta nem jó számba. A követelhető alaki egyezésnek nem kell okvetlenül az egybevetett szók utolsó izeig terjedni, feltéve, hogy a fönmaradó különbözések lényegtelennek (pl. egyik részen fölös képzésből eredőnek) vagy látszatosnak található (hangváltozás és kopás alapján az illető nyelv sajátja szerint); elfogadtam így, pl. hogy a m. *szár-t* és a tör. *sijrak*, *sijtrak*-ot egyeztessük, s így bizony azt is kívánhatom, hogy V. úr ne akadjon fönn a m. *torak*-nak vog. *tur*-val való egybevetésén. Az *orr*-ról azt mondtam volt, hogy a tör. *burun*-val való egybevetésnél nem rosszabb az ugor *t,rb*,-val való (s ezért a mérlegben

ezt a testrészsztót a mindkét felé mutatók, egyelőre még határozatlan eredetűek közé fogadtam); de megjegyeztem, hogy az *orr* szó kettős *rr*-jét jobban megmagyarázza az ugor egybevetés, mintsem a török akár *bur.*, akár *burun* (*burn*)-val való.

Tekintsük még V. úr «Válaszá»-nak azon szakaszát (34. sz. köv. II.), melyben az általam kifogásolt török adatai-nak egy részét igazolni igyekszik. Ez igazolása, a mit már fentebb megjegyeztem, többnyire kitérő; olybá veszi, mintha én már az *ö egybevetéseinek*, szóhasonlításainak nyelvészeti értékéről, elfogadható vagy el nem fogadható voltáról értekeztem volna, s esetleg ettől vagy attól az egybevetéstől (föltéve, hogy az adatok helyesek) el akarnám tiltani. Megjegyzéseimben tehát arra szorítkozhatom, a mi V. úr úgyn. igazolásában némileg a dolog érdemét illeti.

A tör. *adak*-nak első «donum» jelentését V. úr egyre csak az *ada*-mak ige «ajándékozni, adományozni» jelentésével támogatja; *adamak ile mal tükenmez* szerinte ezt teszi: «*ada* *k o z á s s a l* nem fogy a vagyon». Pedig azt hinnők, hogy azzal csakugyan fogy; de nem fogy ám csupa «igérettel, fogadástétellel». S ugyan mit tesz az *adamak* ebben: *adamak ile pilau pişerse, deniz kadar ja (ja;)* *benden?* Nemde ezt: «ha csupa igéretszóval a pilau megfőne, tengernyi zsír (kerülne) én belőlem». S nézzük bár a jó Ahmed Vefiket, a kire most V. úr szeret hivatkozni. Megvan nála is az *adak*, meg az *ada* ige helyett csak ennek causativuma *adat*-mak; e szók magyarázatában pedig egyszer sem ejti a *cer*-mek «adni» igét, hanem *ندر*-en kívül «action de vouer, voeu; chose consacrée, offrande, sacrifice» él még az az '*ahd* és *va'd* (عهد, وعد) szókkal, a melyek pedig «igéretet» jelentenek.

A csag. *pis*-nek V. úr által adott «büdös, bűz» jelentése, igaz, «nem oly nagyon merész», de a szagra való vonatkozás, melyet ő e szóba belefördítött, mégsem bizonyúl be Ahmed Vefik magyarázatából (melyben az «undorító, piszkos, szenny, genyedség»-féle szók szerepelnek).

A m. *csepp*-vel egybevetett tör. *cöp* értelme volna B. úr szerint csak «apró darabokra vagdalt test». Dehogy én szerintem! Én ezt (XVII, 466) ellenkezőleg, mint V. úrnak föleresztett fordítását idéztem. — Szintilyen a tör. *sap*-nak V. úr-féle fordítása («alsó

vastag rész»), az egyszerű «szár, nyél» helyett. Hogy a m. *csipő*-vel egyezhetik-e vagy sem, arról nem szóltam.

«*Ćuma, ċumak* jelentése B. úr szerint: pestis, ragály, nem pedig: esomó» (35. l.). Én pedig csak a *ćuma*-nak «pestis», a *ćumak*-nak «buzogány» jelentésére utaltam, tiltakozván a «esomó, gömb» beletoldása ellen. Ahmed Vefik, a kire megint V. úr (meg Thury úr: Ph. Közl. IX, 267.) hivatkozik, korántsem mondja simpliciter «gömb»-nek a *ćumak*-ot, illetőleg *ćokmak*-ot, hanem «vastag, gömbfejű buzogány»-nak magyarázza, tehát mégis csak «buzogány»-nak, úgy, mint a rossz «európai» szótárak is, a melyek a «*keule, massue*»-vel beérik, mert tudva van, hogy az ezzel nevezett eszköznek «vastag, gömb-féle feje» vagon. Hogy aztán a törökben miről van a buzogány elnevezve *ćumak, ćokmak*-nak, az más kérdés; lehet, hogy «esomó, gömb» az etymonja, de lehet, hogy nem az.

Az oszm. *ismarla* igének «in sinn bringen, eszébe juttatni»-féle értelmezését szintén belemagyarázó fordításnak jeleztem, az «empfehlen, einem übertragen, überlassen» mellett (pl. ebben: *allaha ismarladik* istennek ajánlottunk, gott befohlen!) Elismerem, hogy nyom valamit V. úr igazoló példája: «ha a tartozásodat elefejtened, *ismarlaja jagim* = eszedbe fogom juttatni»; s hiszen jól megfontolva, benne van az ajánlás (empfehlen, anempfehlen) fogalmában az a momentum is, hogy valakinek «eszét, gondját (sinn-jét)» igénybe vesszük. De nem találok, hogy az «észbe juttatás», sőt «megismertetés, tudatás»-féle értelmet határozottan föltüntetik Thury úr példái (Ph. Közl. IX., 267. 268.). «K. városa begjének *ismarla* («juttasd eszébe»), hogy A.-nak anyját hozza el» jó lesz bizony így is: «ajánld, hagyd meg (empfehle ihm, trage ihm auf)»; meg: Arzu anyja egy bárányt főzött, mérget tett bele, *Arzu çana ismarladi* («de A.-nak megmondotta») — pedig azt gondolnók, hogy A. anyja meg is akarta a megmérgezett bárányt valakivel etetni, még pedig azzal a kinek *ismarladi*, mely szerint *Arzu çana i.* tkp. ezt jelentené: A. çannak «ajánlotta (kínálta)». De többet keltené ismernünk az illető török hikajet szövegéből, hogy biztos ítéletet hozhassunk.

Kifogásoltam volt, hogy V. úr olyan szókat, melyek bizonyos festéket, színező anyagot jelentenek. (pl. kréta, ténia) egyszerűben az illető szín» (fehér, fekete) jelentésével ruházott föl. Pedig

gyakran úgy van, hogy a szín szavával nevezték el a színező agyagot, pl. az «ocker» a görög *ὄχρος* (blassgelb)-től való. Ámde nem mindig van ez, s még kevesebbé szükségképen, úgy hogy V. úrnak joga lett volna, hogy a tör. *bur* «kréta»-ban a «fehérségnek» egy elfelejtett szavát lássa, vagy a mongol *beke*-t «feketesség»-nek fordítsa. Hiszen a mi *kréta* (lat. *creta*) szavunk egy sziget nevéből ered, s a *ténta*-nak, habár többnyire feketét használunk, tudvalevőleg eredete szerint semmi köze sincs a «fekete» szójelentéshez.

«Püt B. úr szerint nem „tönkre menni, elfogyni”, hanem «növekedni, felnőni.» De V. úr «elfogyni»-val fordította a specialis altaj-török *püt*-et, s ezt nem találta volt ő ilyen értelemezzel az Altaji grammatika szójegyzékében. Hogy ugyanezen ige egyéb törökségben, de *büt*-, *bit*- alakban, fogyást is jelent, azt én is elismertem (kivéve, hogy ennek esetleges *bot*-alakja is volna). A m. *fogy*-val való egybevetését pedig sem helyesnek, sem helytelennek nem tartottam.

A tör. *en* «szélesség»-et hasonlíthatta bár V. úr a m. *nö* «wachsen» igével, ha neki úgy tetszett; kifogásom csak arra vonatkozott, hogy a «szélesség, breite»-hez még hozzá adta a «vastagság, dicke» jelentést. Ezt pedig semmivel sem igazolta. Mert megint más dolog, és kérdés, hogy a tör. *ön*-wachen egyezik-e a m. *nö*-vel, és jobban, mintsem az én ugor egybevetésem? — A tör. *okla*-jelentésére tevéen megjegyzést, én bizony nem hallgattam el a kazáni *okša*-«okád» igét, hanem hallgattam róla, mert nem volt kifogásom ez adat ellen, a miért szoltam volna. — Könyelmű gondatlansággal is vádol engem V. úr (38. l.), hogy az ujur *übeke* v. *obaka* szót nem találtam meg a KBilik-ben, s azt ott meg nem levőnek jeleztem. Én csak egy *übeke* szóról szoltam és szoltattam, mert V. úr a M. Er.-ben is (526.) csak ezt (meg *übej*-t), de nem *obaka*-t is hozta volt föl. Ez pedig csakugyan nincs meg a KBilik szótárában, melyet pedig, akarom hinni, a kellő gonddal, maga V. úr készített. Azt várja tehát, hogy ilyen esetben, ha valamely általa ujurinak állított szót az ő szótárában nem találunk, mindjárt az egész KBilik-et olvassuk el. De ha ezt tettem volna is, még akkor sem találtam volna az *übeke*-t, mert azon a helyen, a melyre ő most utasít, nem *übeke* van, a melyet keresnem kellett volna, hanem *obaka* (átírva *اوباقا*). — A tör. *sap*-nak tulajdonított «bemetszeni, einschlagen» jelentést megint csak

etymologizálással támogatja, valamint a tör. *tart*-igének «anhalten, andauern» alapjelentését. — «Gáncsolja (t. i. B.) a m. *dij* (preis) és csag, *tigis* (érték) hasonlítását, szándékosan elfeledve, hogy első sorban a tör. *dej*, aztán *dejer* (érték, ár) szót egyeztettem». Megint nem az egybevetést, hanem az adatközlést gáncsoltam én: hogy t. i. csag. *tigis* így van fordítva «érték, becs (wert)» e h. «beérendő, elegendő mennyiség». Erre pedig nem tartozik, hogy még mivel és melyik sorban vetette V. úr egybe a m. *dij*-at. — A tör. *igir*-nak szintén nem az egybevetésére, hanem állítólagos «barázda és verem» jelentésére vonatkozott a kifogásom (XVII, 476.); ezt pedig V. úr nem igazolja.

V. úr, úgy látszik, az ő «megújított» török adatai igazolásának egy igen jó módját abban lelte, hogy az én kritikámat is ferdítve, hamisítva adja elé. Így megint 39. l. az «alsó rész»-nek magyarázott kirgiz *alsi*, *alsu*-ról szólván azt mondja, hogy «B. azon érdekes fölfedezést teszi, hogy ezen *alsi*, *alsa* csak a bokacsont alsó részét jelenti, s nem más-más tárgyak alsó részét is, nem *alsót* általában». Dehogy fedeztem én azt föl, hogy a kirg. *alsi* akár csak a bokacsontnak akár más tárgynak is a l s ó r é s z é t jelenti; ez éppen az, a mit maga V. úr állított, én meg tagadtam. S azt hiszem, hogy elég világosan szoltam, így: «mindebből látható, hogy a kirg. *alsi* szó simpliciter a koczkának bizonyos oldalát jelenti, melynek a l s ó - s á g á r ó l az eddigi tudósításokban még semmi szó sem volt, valamint nem egy másiknak fölsőségéről sem». — Szintilyen pompás a tör. *barim* «birtok besitz»-nek igazolása (40. l.) «mivel recensensem (t. i. B.) is tudja, hogy van egy *barlik* szó, besitz, reichum' jelentéssel, ennél fogva a szememre hányt hiba [hogy t. i. a *barim* töszó legyen] az ő téves fölfogásán alapszik; mert az *im* végzetet olyan képzőnek tartja, milyen az *atim* wurf, *olüm* halál szókban van; én pedig [azaz V. úr] első személyű birtokos ragnak tekintem». Pedig úgy van a dolog, hogy V. úr M. Er. 509. l. a csag. *barim*-ot egyszerűen «birtok (besitz)»-nek adja (nem pedig «birtokom, mein bezitz»), én (Budenz) pedig (XVIII, 2.) annak személyragos voltát vagyis «birtokom, a mim van (mein bezitz)» jelentését bizonyítottam. Nagyon derék, hogy most V. úr ez utóbbinak helyességét belátta, de azért csak maradjon az ő előbbi tévedésének is a gazdája. Egyébiránt az ő megtérése sem ér sokat: mentiben ettől a *barim*-tól, a melyet személyragos szónak vallott,

származtat mint tőszótól egy *barimla-*, kirgiz alakban *barimta* «viele schaffen» igét, a mellyel a *barimta* (rablójárat) szót magyarázta.

Bátran mellőzhetem azon török szókat, melyekre nézve maga V. úr bevallja (41. l.), hogy csak hypotheticus» jelentésekkel hozta föl, de a melyeket mégis igazolni akar. Hogy mit érhet az ilyen igazolás, azt úgyis könnyen elképzelhetjük.

A 43. l. megint B.-re ráfogja, a mit nem mondott: «a magy. öte (óta) és tör. öte hasonlításról azt mondja, hogy a tör. öte jelentése nem lehet 'túlso'. Pedig én csak az «óta (seit)» jelentésére azt mondtam, hogy «nem igazolható, valamint nem is illik az öte-nek 'túlso, azontúl való' alapjelentéséhez.» Így aztán könnyen lehet igazolni, a mi nincs megtámadva. — Néha annyira nem tudja V. úr argumentumainak értékét fölfogni, hogy ugyancsak ő ellene bizonyítót is hoz föl. Arról levén szó, hogy a tör. sok-«be te vést (beverést stb.)» jelent-e, vagy ő szerinte «be menést (bejutást)», emezt Ahmed Vefik magyarázatával igazolja, a ki a *girdir*-nek («hineinbringen») igével él (de nem *gir*-«hineinkommen, hineingehen»-vel)!

Hogy a csag. (vagy akár ujugur) *küren* «menge, volk, heeresabteilung» (Budag., v. KBil. *kürel* «versammlung, haufe, menge») szónak «kör»-vel való fordítása kifogásolható volt, mutatja ezen egyszersmind műveltségi fogalmat kifejező szónak használata a keleti altajiságban: mandsu *kuren* «eine abteilung reiterei, schaar»; mong. *kür, küre* «foule, troupe, multitude; brigade de la cavalerie». A «ring»-en, a mivel Hammer-Purgstall egy Vassaf művéből idézett *kur, kewer* tör. szót fordított, nyilván tábor-félét kell értenünk, s ez lehet bár esetleg «kör»-alakú, de ebből még korántsem következik magának a szónak ezen jelentése is.

Nagy diadali örömet talált V. úr benne, hogy neki sikerült a m. az, ez névmással egy török *os, oš* illetőleg *is, is* mutató névmáspárt szembe állítani, s az én megjegyzéseim (XVIII, 7.) ez örömet egy cseppet sem tudták gyengíteni. Korántsem irigylem tőle. De minthogy e kérdést sokkal kimerítőbben tárgyalta Thüry úr (Ph. Közl. IX, 273—75), más helyen fogok hozzá szólni, azért is, mert az ugor névmásoknak némi fejtegetésébe kellene becsátkoznom, a mit itt nem tartok helyén valónak; — valamint V. úrnak a M. Ugor szótáram ellen való minduntalan ismételt vészkiáltó kifakadásait szántsándékkal figyelembe sem vettem.

Végre V. úr (47. l.) elszánja magát annak bizonyítására, hogy «B. úr őt sok esetben (!) igazságtalanul tüntette föl szógyártónak: mert az általa talált szóknak nagy része (!) tényleg létezik». De nem látom V. úr igazolásából, hogy az *em-* «dolgozni, fáradozni» ige más-képen létezik, mint kifejtett szóul (ebből *emek* e h. *emgek* arbeit, *emgen* sich plagen, a mit *em-gen*-nek taglal, stb.); szintigaz *uc, keim, topar, sau* mind csak hosszabb szókból helyesen vagy nem helyesen kifejtett török szók, s ilyeneknek mondtam a Feleletemben is. Hiszen a kifejtés ellen nincs kifogásom, kivált ha helyesnek bizonyul; csak ne árulja V. úr valóban létezőnek, tehát tényleg tapasztalt-nak vagy még most is tapasztalatilag constatálhatónak, a mi csak az ő okoskodásának eredménye. — Más rovat alatt hoztam föl a V. úr képezte «új szókat». Ezek között a *gyülés*-vel egybevetett tör. *jigilis, jüilis* szót, bár nagyon is lehetségesnek, de nem valóban tapasztalt-nak tartottam. E részben segített V. úron Thüry úr, ki a *jigilis*-t nem régiben meghallotta Konstantinápolyban. — De nem értem, mit esodálkozik azon V. úr, hogy a *calpik* szó alatt Budagovnak egy mondatában az orosz *рыбѣнѣ* szót «grob»-nak fordítottam. Vagy talán az orosz-t is jobban érti V. úr, mintsem a gyarló orosz-német szótárírók? Hogy kell tehát a *рыбѣнѣ*-t németre fordítani? — Az «új jelentéssel való tör. szók» közt legérdekesebb a *kij*-ige, melynek «kötni, binden»-féle jelentését ő most legalább csak másodiknak vallja, az igazi «vágni, elvágni» mellett. De mégsem akarja belátni, hogy ez a második úgyn. jelentés csak a szónak bizonyos szólásban való használatára nézve áll, a melynek egész értelmét a «binden» szóval alkotott szólással is vissza lehet adni. — Végre a «tévedésen alapuló török szók» közül is legalább egyet meg akar menteni: a kirgiz *surik* «ezinóber»-t. Mert ezt az oroszok magok inkább a törökségtől tulajdonították el, a hol a *sür* «kenni» igéhez csatlakozik. Egy cseppet se bánom, hogy az orosz nyelv a *сүрикъ* «mennig» szót csakugyan a törökségből kapta legyen, a honnan hisz egyebet is átvett; de azért ez semmit sem változtat azon, hogy V. úr a M. Er. 548. lapján kirgiz szóul bemutatott *surik*-ot egy olyan helyen találta, a hol ez nem mint török, hanem mint (akár milyen eredetű) orosz szó szerepelt: t. i. az Altaji grammatika szótárában, *sür* ezikknek fordító részében.